भाषासूत्रम् - २

नामानि-१

- **नाम-** वस्तु-स्थान-नामदर्शक: शब्द: । यथा सुधाखण्ड:, मापिका, शाला, देश:, उमेश:, ज्ञानम् इत्यादय:।
- **प्रातिपदिकम्-** शब्दस्य मूलं रूपम् । यथा देव, वन, माला, अस्मद्, युष्मद् इत्यादय: । वाक्यरचनायां मूलशब्दस्य (प्रातिपदिकस्य) उपयोग: न क्रियते। अपि तु विभक्तियुक्तशब्दानाम् उपयोग: भवति।
- **विभक्तिरूपाणि-** वाक्यार्थानुसारं शब्दानां विविधानि रूपाणि भवन्ति । तानि विभक्तिरूपाणि इति उच्यन्ते ।

१) एष: मम हस्त: । २) शारदाया: हस्ते वीणा शोभते ।
३) हस्तस्य भूषणं दानम् । ४) हस्तात् घट: पतति ।

अत्र 'हस्त' इति प्रातिपदिकस्य हस्त:, हस्ते, हस्तस्य, हस्तात् इति विभक्तिरूपाणि ।
विभक्तय: सप्त-प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी ।
सम्बोधनम् इति पृथक् विभक्ति: न । प्रथमाविभक्ते: रूपाणाम् एव परस्पर-आवाहने प्रयोग: - सम्बोधनम् ।

एवं ८ (७ विभक्तय:+ सम्बोधनम्) × ३ (वचनानि) = २४ नामपदानां विभक्तिरूपाणि भवन्ति ।

	पुंलिङ्गम	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अकारान्त:	देव	---	वन
आकारान्त:	---	माला	---
इकारान्त:	कवि	मति	वारि
ईकारान्त:	---	नदी	---
उदाहरणानि	दन्त, देश, चमस, चषक, हस्त, वर्ग, स्यूत, दीप, पाद, कर्ण, यति, मुनि, ऋषि, रवि इ.	शाला, विद्या, बाला, कन्या, कथा, कला, क्रीडा, बुद्धि, भूमि, कूपी, लेखनी इ.	जल, व्यजन, पुस्तक, युतक, ज्ञान, आसन, नृत्य, दान, फल, धन, गृह, भूरि इ.

'अ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम देव (देव = द् + ए + व् + अ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
देव:	देवौ	देवा:	प्रथमा
देवम्	देवौ	देवान्	द्वितीया
देवेन	देवाभ्याम्	देवै:	तृतीया
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्य:	चतुर्थी
देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्य:	पञ्चमी
देवस्य	देवयो:	देवानाम्	षष्ठी
देवे	देवयो:	देवेषु	सप्तमी
हे देव	हे देवौ	हे देवा:	सम्बोधनम्

'अ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम वन (वन = व् + अ + न् + अ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
वनम्	वने	वनानि	प्रथमा
वनम्	वने	वनानि	द्वितीया
वनेन	वनाभ्याम्	वनै:	तृतीया
वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्य:	चतुर्थी
वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्य:	पञ्चमी
वनस्य	वनयो:	वनानाम्	षष्ठी
वने	वनयो:	वनेषु	सप्तमी
हे वन	हे वने	हे वनानि	सम्बोधनम्

नपुंसकलिङ्गशब्दानां तृतीयात: सप्तमीपर्यन्तं पुंलिङ्गशब्दवत् रूपाणि सर्वत्र भवन्ति ।

'आ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम माला (माला = म् + आ + ल् + आ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
माला	माले	माला:	प्रथमा
मालाम्	माले	माला:	द्वितीया
मालया	मालाभ्याम्	मालाभि:	तृतीया
मालायै	मालाभ्याम्	मालाभ्य:	चतुर्थी
मालाया:	मालाभ्याम्	मालाभ्य:	पञ्चमी
मालाया:	मालयो:	मालानाम्	षष्ठी
मालायाम्	मालयो:	मालासु	सप्तमी
हे माले	हे माले	हे माला:	सम्बोधनम्

भाषाभ्यास:

१. **तालिकां पूरयत ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
	चन्द्रौ		प्रथमा
नेत्रम्			द्वितीया
मापिकया			तृतीया
		दन्तेभ्य:	चतुर्थी
	वातायनाभ्याम्		पञ्चमी
गजाननस्य			षष्ठी
	उत्पीठिकयो:		सप्तमी
		हे वयस्या:	सम्बोधनम्

२. **शब्दानाम् अर्थं विभक्त्यनुसारं माध्यमभाषया लिखत ।**

वृक्षान्, भार्यायै, कराभ्याम्, दर्पणे, कुञ्चिकया, यानात्, गीतेषु, वृक्षेषु, हस्तयो:, कर्णाभ्याम्

३. **चतुर्थपदं लिखत ।**

१. देव-देवेन :: भूप - ____ ।
२. स्यूत-स्यूतानाम् :: चमस - ____ ।
३. फल-फलानि :: पर्ण - ____ ।
४. सूर्य-सूर्यात् :: चन्द्र ____ ।
५. देव-देवेषु :: वन - ____।
६. माला-मालासु :: शाला - ____ ।

सर्वनामानि

१) **रमेश:** शालां गच्छति । **स:** शालां गच्छति ।
२) **रमेश:** ग्रन्थं पठति । **स:** ग्रन्थं पठति ।
३) **रमेश:** प्रश्नं पृच्छति । **स:** प्रश्नं पृच्छति ।
४) **रमेश:** गीतं गायति । **स:** गीतं गायति ।
५) **रमेश:** सुरेशं वदति । **स:** सुरेशं वदति ।

'**रमेश:**'- नाम
स:- सर्वनाम

नामपदस्य स्थाने प्रयुक्तं पदं 'सर्वनाम' इति उच्यते ।

उत्तमपुरुषवाचकं सर्वनाम (त्रिषु लिङ्गेषु समानम्) **'अस्मद्'**				**मध्यमपुरुषवाचकं सर्वनाम** (त्रिषु लिङ्गेषु समानम्) **'युष्मद्'**		
एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	**विभक्ति:**	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
अहम्	आवाम्	वयम्	**प्रथमा**	त्वम्	युवाम्	यूयम्
माम्/मा	आवाम्/नौ	अस्मान्/न:	**द्वितीया**	त्वाम्/त्वा	युवाम्/वाम्	युष्मान्/व:
मया	आवाभ्याम्	अस्माभि:	**तृतीया**	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभि:
मह्यम्/मे	आवाभ्याम्/नौ	अस्मभ्यम्/न:	**चतुर्थी**	तुभ्यम्/ते	युवाभ्याम्/वाम्	युष्मभ्यम्/व:
मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	**पञ्चमी**	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
मम/मे	आवयो:/नौ	अस्माकम्/न:	**षष्ठी**	तव/ते	युवयो:/वाम्	युष्माकम्/व:
मयि	आवयो:	अस्मासु	**सप्तमी**	त्वयि	युवयो:	युष्मासु

प्रथमपुरुषवाचकानि सर्वनामानि - तद्

तद् पुंलिङ्गम्			**तद् स्त्रीलिङ्गम्**			**तद् नपुंसकलिङ्गम्**			
ए. व.	**द्वि.व.**	**ब. व.**	**ए. व.**	**द्वि.व.**	**ब. व.**	**ए.व.**	**द्वि.व.**	**ब. व**	**विभक्ति:**
स:	तौ	ते	सा	ते	ता:	तत्-तद्	ते	तानि	**प्रथमा**
तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ता:	तत्-तद्	ते	तानि	**द्वितीया**
तेन	ताभ्याम्	तै:	तया	ताभ्याम्	ताभि:	तेन	ताभ्याम्	तै:	**तृतीया**
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य:	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्य:	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य:	**चतुर्थी**
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्य:	तस्या:	ताभ्याम्	ताभ्य:	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्य:	**पञ्चमी**
तस्य	तयो:	तेषाम्	तस्या:	तयो:	तासाम्	तस्य	तयो:	तेषाम्	**षष्ठी**
तस्मिन्	तयो:	तेषु	तस्याम्	तयो:	तासु	तस्मिन्	तयो:	तेषु	**सप्तमी**

अवबोधत - सर्वनामपदानां सम्बोधनविभक्ति: न भवति ।

'तद्' सर्वनामवत् एव 'यद्', 'एतद्' तथा 'किम्' एतेषां रूपाणि भवन्ति ।

	पुंलिङ्गम्			स्त्रीलिङ्गम्			नपुंसकलिङ्गम्		
	ए.व.	द्विव.	ब.व.	ए. व.	द्वि.व.	ब. व.	ए. व.	द्विव.	ब. व.
यद्	यः	यौ	ये	या	ये	याः	यद्	ये	यानि
एतद्	एषः	एतौ	एते	एषा	एते	एताः	एतत्/एतद्	एते	एतानि
किम्	कः	कौ	के	का	के	काः	किम्	के	कानि

भाषाभ्यासः

१. मेलनं कुरुत ।

विभक्तिः	**रूपम्**
प्रथमा	यासाम्
द्वितीया	काभिः
तृतीया	एतस्मै
चतुर्थी	माम्
पञ्चमी	मत्
षष्ठी	त्वयि
सप्तमी	तानि

२. योग्यरूपं लिखत ।

१. _____ (एतद्) मम हस्तौ ।
२. अरे बालक, किं _____ (युष्मद्) नाम ।
३. _____(यद्) हस्ते शस्त्रं _____(तद्) सैनिकः ।
४. _____(अस्मद्) सर्वे भारतीयाः ।
५. _____(तद्) नगरे प्राणिसङ्ग्रहालयः वर्तते ।

पठत-बोधत

छात्रः अस्ति ।	छात्राः सन्ति ।
दन्तः अस्ति ।	दन्ताः सन्ति ।
केशः अस्ति	केशाः सन्ति ।
चरणः अस्ति ।	चरणौ स्तः ।
हस्तः अस्ति ।	हस्तौ स्तः ।
अहं छात्रः अस्मि ।	वयं छात्राः स्मः ।
त्वं बालकः असि ।	यूयं बालकाः स्थ ।

बालकः पठनं करोति ।
बालकाः पठनं कुर्वन्ति ।
कुम्भकारः कुम्भान् करोति ।
कुम्भकाराः कुम्भान् कुर्वन्ति ।
लवकुशौ गायनं कुरुतः ।
पाण्डवाः दानं कुर्वन्ति ।

अस् (प.प.) लट्लकारः

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	अस्ति	स्तः	सन्ति
म. पु.	असि	स्थः	स्थ
उ. पु.	अस्मि	स्वः	स्मः

कृ (प. प.) लट्लकारः

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
म. पु.	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उ. पु.	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

'अस्' तथा 'कृ' एतयोः उपयोगं कृत्वा पञ्चदशवाक्यानि वदत ।